

**Uitnodiging
HVN jaardag
15 april 2023**

Het vijfde Europese harmoniumfestival
door Klaus Langer

Presentie van klank 4
door Klaas Hoek

Presentie van klank (4): Intermezzo

Op donderdag 6 april om 20.00 uur wordt in Podium Zandberg58 te Breda Bachs Johannespassion uitgevoerd in een editie die ik gemaakt heb voor koor, drie solisten, strijkkwartet en harmonium. Het geheel is georganiseerd door Stichting Personare, de uitvoering staat onder leiding van Ad van Unen.

Anders dan aangekondigd in de vorige aflevering ga ik als intermezzo in op die editie, met name op de functie van klank.

Aanleiding uitvoering

Aanleiding voor Stichting Personare om deze editie van Bachs Johannespassion uit te voeren was een artikel door Willem de Bordes en Daniël Reuss in de NRC van 31 maart 2021 met als titel: “Bachs ‘Johannes’ zonder aria’s: kom maar op met de discussie”. “Om toch in Corona-tijd een passie te kunnen uitvoeren”, aldus de NRC, “stripte dirigent Daniel Reuss de Johannes-Passion van alle aria’s. Voor puristen een nogal onorthodoxe aanpassing. Voor Reuss ‘terug naar de oerdramaturgie’.” De componist Willem Boogman reageerde via een ingezonden brief hierop (geplaatst in de NRC van 13 april 2021): “‘Heer, vergeef het hun, want ze weten niet wat ze doen’. Willem de Bordes en Daniël Reuss missen, onwetend, een geweldige kans om gebruik te maken van een al bestaande, zorgvuldige verkorte editie van Bachs Johannespassion, die vol staat met waardevolle aanwijzingen. Ik doel op de editie die Klaas Hoek heeft gemaakt en die in 2016-17 is uitgevoerd door het Asko Kamerkoor onder leiding van Jos Leussink in Maastricht, Utrecht en Amsterdam. In deze editie zijn alle aria’s geschrapt. Hoe mooi ze ook zijn, de aria’s zijn niet een organisch onderdeel van de Johannespassion en dat is reeds in de 19de eeuw gedocumenteerd en bediscussieerd. Die overwegingen spelen een belangrijke rol in Hoeks editie waarin hij de aria’s heeft vervangen door drie nieuw door mij gecomponeerde Intermezzi die de meditatieve rol van de aria’s overnemen en actualiseren. Alle noten van deze “Intermezzi – Modulationes super Passionem secundum Joannem” bestaan geheel uit (getransformeerd) materiaal uit Bachs aria’s. Maar Hoek reduceerde eveneens de bezetting: het orkest is vervangen door strijkkwartet en harmonium en het aantal solisten is beperkt tot een Evangelist (tenor), Christus (mezzo-

sopraan) en Pilatus (bas). Deze keuze is ingegeven door de diepgravende studie naar de uitvoeringspraktijk waarbij Hoek afstand neemt van de pulsgedreven “snelwegcultuur”. In plaats daarvan geeft zijn editie talloze subtiele aanwijzingen voor de ontplooiing van klank die vooral tot zijn recht komt in de recitatieven en koren. Ik wil maar zeggen: er zijn fundamenteelere redenen mogelijk voor de inkorting van de ‘Johannes’ dan de coronacrisis. Overigens heeft Klaas Hoek zijn visie op klankbehandeling uitgewerkt in de publicatie: “Vorm gevend gebruik van klank en dynamiek. De uitvoering van Bachs Johannespassion benaderd als een autonome esthetische verschijning”. Die publicatie is verschenen bij het Orgelpark, Amsterdam en is via die website in te zien dan wel te verkrijgen. (<https://www.orgelpark.nl/nl/Wetenschap/Research%20Reports/Klank-en-dynamiek>.) Reuss en Bordes hebben niet gereageerd op de bijdrage van Boogman. De door hen vurig gewenste discussie, verstomde direct. Dat doet vermoeden dat de wens tot discussie slechts een vorm van marketing was. De reactie van Boogman intrigeerde Ad van Unen en was voor hem aanleiding om contact met mij op te nemen over een eventuele realisering van die editie. Dat was in een periode dat hij de uitvoering van Rachmaninovs Vespers opus 37 voorbereidde. De uitvoering van die compositie bood uitstekende mogelijkheden om vertrouwd te raken met aspecten waar de editie op gebaseerd is: overgangsdynamiek, steunpunten die rustpunten zijn, een spanningsopbouw op basis van interne beweging van motieven in plaats van dominantie van een continue puls. Als aanloop naar de uitvoering van de Johannespassion heb ik vervolgens de uitvoering van de vespers ondersteund met harmonium. In tegenstelling tot de rol van het harmonium in de editie van de Johannespassion bestond die ondersteuning eruit dat het harmonium niet of nauwelijks hoorbaar was voor de luisteraars en slechts belijning gaf aan de koorklank. (zie ook het artikel in de Vox Humana, jaargang 30, nummer 4, oktober 2019, p. 7-9 : Het harmonium als koorbegeleiding”).

Titel van de uitvoering

De uitvoering in Breda op 6 april aanstaande heeft in de media als titel gekregen: “Johannes Passion: een totaal andere Bach – of juist niet? Die titel is ontleend aan de bespreking door Job van Schaik in het Dagblad van het

Personare o.l.v. Ad van Unen (2e van links)

Noorden/ Leeuwarder Courant van mijn promoveren aan de KU te Leuven op 23 februari 2019 in de Martinikerk te Franeker (de bespreking is te vinden op de website van Stichting Personare: <https://www.personare.org/wp-content/uploads/2023/01/Een-totaal-andere-Bach-krant.jpg>) In die bespreking situeert Van Schaik de visie waarop de editie van Bachs Johannespassion gebaseerd is, ten opzichte van de huidige uitvoeringspraktijk en praktijken van voor de Wereldoorlog. In die zin is de titel zeer treffend. Er zit een zeker gevaar in om deze titel te gebruiken voor de aankondiging van een concert. Een concert is niet een discussiebijeenkomst, noch een informatieavond. Luisteraars komen voor de uitvoering van een compositie, in dit geval Bachs Johannespassion. De ervaring van de organisatoren en van mij is dat er een toenemende onvrede is over de wijze waarop Bachs passies worden uitgevoerd. Die onvrede betreft niet de technische kwaliteit. Die is zeer hoogstaand. Het betreft de hierboven door Boogman genoemde ‘snelweg’ cultuur. De titel die aan de uitvoering op 6 april is gegeven, is te beschouwen als een poging diegene te bereiken die openstaat voor een andere benaderingswijze. Daarom is op de website van Stichting Personare de bespreking van Van Schaik op de aankondiging bijgevoegd. Om deze uitvoering mogelijk te maken is aan de gemeente Breda en aan het Prins Bernard Cultuurfonds subsidie gevraagd. Om aan de subsidiegevers duidelijk te maken waarom de uitvoering van deze editie naar mijn idee subsidiewaardig is heb ik een begeleidende tekst geschreven (zie bijlage op pagina 28) met als hoofdtitel “Naar verwildering van het musiceren”. In die toelichting ga ik kort in waar de editie afwijkt ten opzichte van het huidige musiceren.

Aanwijzingen

De solisten heb ik een paar maanden voorafgaand aan de uitvoering uitleg gegeven over de belangrijkste toepassingsprincipes waarop de editie is gebaseerd: een

uitvoering is een samenvoegen van klanken tot een zinvol geheel. Klanken worden samengevoegd tot motieven. Een motief bestaat uit een hoofdnoot met daarvoor en/of daarna noten. Een motief heeft een interne beweging: een crescendo en/of versnelling naar de hoofdnoot toe en een verlangzaming en/of diminuendo van de hoofdnoot af. De hoofdnoot is steunpunt en tevens rustpunt. Motieven worden op elkaar betrokken tot grotere eenheden op basis van die interne beweging.

Deze uitleg is sterk uitvoeringstechnisch. Belangrijk is of een solist zich kan vinden in deze manier van musiceren. Wat voor mij inhoudt dat deze benaderingswijze een dusdanig proces op gang brengt bij de zanger dat de fantasie in het musiceren open wordt getrokken naar een niet te overzien veld aan mogelijkheden. Gustav Leonhardt heeft dat treffend beschreven ten aanzien van de huidige traditionele uitvoeringspraktijk waarbij gearticuleerd wordt en waarbij de hoofdnoot juist sterk is en het actiecentrum vormt: “I never had theories. I was investigating all the time, but from a tradition to a wealth of general concepts.” (Leonhardt in een interview in Bernard D. Sherman- Inside Early Music, Oxford 1997).

Presentie van klank

Het opentrekken van de fantasie naar een oneindig veld aan mogelijkheden is naar mijn opvatting een basisvoorwaarde voor een passende uitvoering van een compositie als Bachs Johannespassion.

Die fantasie heeft ook betrekking op de klankopwekking. Om klanken op elkaar te betrekken op basis van overgangsdynamiek en subtiele veranderingen in toonduur moet de klank beweeglijk zijn. Dat betreft niet alleen de aanzet maar ook het verloop nadien. Daarom is gekozen voor een harmonium als begeleidingsinstrument. Een orgel is minder geschikt. De aanzet van een klank is op dat instrument nauwelijks te variëren, het verloop van de

klank na de opwekking in het geheel niet. Een probleem vormt ook de huidige zangtechniek. Het klankideaal dat ik voorsta heeft sterke verwantschap met zangtechnieken zoals toegepast vóór de Eerste en Tweede Wereldoorlog. Voorbeelden hiervan zijn:

Olimpia Boronat: Last Rose of Summer

<https://www.youtube.com/watch?v=3ZLkVBmo4VY>

Tito Schipa: Una furtiva lagrima

<https://www.youtube.com/watch?v=y3x8knZaHCE>

Jo Vincent kwartet: O Haupt voll Blut und Wunden

<https://www.youtube.com/watch?v=A0gwGif8mvk>

Die zangwijzen wijken in sterke mate af van de huidige. Van een zanger kan niet verlangd worden om zijn techniek en klankopvatting drastisch te wijzigen. Daarom is de uitvoering van de editie veelal een compromis tussen de huidige overheersende opvattingen over zingen en het idee dat ten grondslag ligt aan de editie.

Klankverbindingen en karakter van de compositie

De fantasie krijgt niet alleen andere toepassingsmogelijkheden op het gebied van klank en klankverbindingen. Ook op het gebied van vormgeving in het betrekken van zinsdelen en grotere eenheden op elkaar ontstaat een andere ruimte. Om dat te illustreren neem ik twee audiovoorbeelden van het eerste deel uit Beethovens opus 27 (Mondscheinsonate). Het eerste voorbeeld is een documentatie van een uitvoering door Alfred Brendel: <https://www.youtube.com/watch?v=aqaHP0FcJsU>. Ze kan als voorbeeld dienen voor het huidig musiceren. Ze wordt in sterke mate geleid door het samenvoegen van klanken op basis van een continue puls en beklemtoning van het metrum. De puls wordt gevormd door de kwartnoot. Vanaf het begin tot het einde van het eerste deel is er een continue puls die slechts gering in tempo verandert. De verwachting van de luisteraar wordt vanaf het begin gefixeerd op de continuïteit van de puls. Het metrisch schema is het schema van een vierkwartsmaat waarbij de hoofdnoten veelal op de eerste en derde tel liggen. Deze hoofdnoten worden in de regel door Brendel luider uitgevoerd dan de rest.

Een andere manier van samenvoegen van motieven en zinsdelen is die op basis van melodiefragmenten met elk fragment een eigen beweging (conform de editie van de Johannespassion). Door die eigen beweging van melodiefragmenten staat een continue puls niet centraal maar het karakter van het fragment. Hierdoor zijn plotselinge

en grotere schommelingen in tempo mogelijk. Een voorbeeld hiervan is de uitvoering van het eerste deel van Beethovens Mondscheinsonate door Josef Hofmann (1936). In de eerste maten is er aanvankelijk een puls gevormd door de kwartnoot. Echter voordat de melodie intreedt is er een zeer forse teruggang in tempo en varieert dat tempo dusdanig dat van een continue puls niet meer gesproken kan worden. Wel vormt de kwartnoot een eenheid. Die eenheid varieert zeer sterk. Zo'n eenheid wordt grondwaarde genoemd. Dat is de basis voor het vormen van melodiefragmenten.

Het metrisch schema van de compositie blijft hetzelfde als dat bij Brendel omdat de notatie van de compositie niet wijzigt. (De hoofdnoten blijven op de eerste en derde tel van de maat). De wijze waarop dat schema wordt gerealiseerd is echter bij Hofmann duidelijk anders dan bij Brendel. Bij Hofmann is de hoofdnoot het eindpunt van een beweging of van een crescendo. De hoofdnoot wordt daardoor zachter uitgevoerd en vormt een ontspanning in de beweging. Hoofdnoot is dus rustpunt. <https://www.youtube.com/watch?v=0U9aaU57UVQ>

De intenties van Brendel en Hofmann in het uitvoeren van de Mondscheinsonate zijn niet te achterhalen en daarmee ook niet te reproduceren. Hetzelfde geldt overigens ook voor de intenties van Beethoven bij het componeren van deze compositie. Naar mijn mening is het luisteren naar een uitvoering van die sonate niet het ervaren van intenties van componist en/of speler maar het ervaren van een verschijning: het betrokken worden in een stroom van klanken die een zinvol geheel vormt.

In het betrokken zijn op de stroom van klanken ervaar ik mijzelf in de uitvoering van Brendel een toeschouwer. Bij de uitvoering van Hofmann ben ik veel afhankelijker van de ontwikkeling van klanken in de melodieopbouw en word ik veel meer persoonlijk aangesproken. Hetzelfde geldt ten aanzien van Bachs Johannespassion. Door wijzigingen in presentie van klank, door klanken op elkaar te betrekken tot motieven op basis van interne beweging en/of overgangsdynamiek en het betrekken van zinsdelen op elkaar op basis van wisselende karakters ontstaan ten opzichte van de pulsgedreven uitvoering meer mogelijkheden in nuance en detail. Hiermee wijzigt de houding van de luisteraar ten opzichte van het karakter van de 'oerdramaturgie': de herleving van de kruisiging.

Johannes Passion

een totaal andere Bach- of juist niet?

editie Klaas Hoek

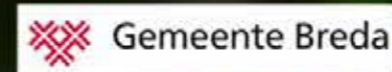
o.l.v. Ad van Unen

Solisten
Joost van Velzen
Wendy Roobol
Noël Casteleyn

m.m.v. strijkkwartet o.l.v. Jurriaan Klapwijk
en Klaas Hoek - harmonium

Donderdag 6 april 2023
Podium Zandberg58
Zandberglaan 58 Breda
Aanvang 20.00 uur

Kaarten € 20
12-18 jr € 10 - kinderen gratis
verkrijgbaar via de website www.personare.org
en bij de Vrije Boekhandel

Poster uitvoering 6 april 2023 te Breda

Naar verwildering van het musiceren

In het kader van promoveren aan de Katholieke Universiteit van Leuven in 2016 heb ik een editie gemaakt van Bachs Johannespassion voor 2 of 3 solisten, koor, strijkkwartet en harmonium. Die editie komt voort uit reflectie, gedocumenteerd in een proefschrift, over hoe volgens mij in deze tijd met klank en expressie omgegaan kan en dient te worden. De huidige musicerpraktijk wordt door mij in sterke mate ervaren als een snelwegcultuur waarbij klank onvoldoende ruimte krijgt om te ontplooien. Composities zijn klankfabrieken geworden, zoals koeien in de bio-industrie vooral melkfabrieken zijn.

Reflectie in het proefschrift over musiceren betreft niet zozeer de wijze waarop in het verleden composities zoals de Passionen van Bach zijn uitgevoerd. Die benadering leidt tot muziekwetenschappelijke kennis en tot kadering van het musiceren op basis van die kennis. Dat leidt tot een musiceren op de manier van Bach, Mendelssohn, Harnoncourt, Koopman, Wagner enz, waarbij dat musiceren op grond van marketing het keurmerk krijgt van 'muziekwetenschappelijk verantwoord'. Afhankelijk van muziekwetenschappelijke uitkomsten en persoonlijke voorkeuren krijgen klanken al dan niet meer ruimte zoals kippen in een legbatterij.

Ik sluit in mijn editie van de Johannespassion aan bij opvattingen zoals verwoord in de 19de eeuw. Dat betreft met name de kwalificatie van musiceren (waaronder componeren en het uitvoeren van een compositie). Musiceren beschouw ik primair als een natuurproduct en pas in tweede instantie als uiting van cultuur. In die benadering is muziekwetenschappelijke kennis relevant, maar niet dominant. Veel relevanter in eerste instantie is de wijze waarop een musicus spontaan (dat wil zeggen in de achtergrond van het bewustzijn) klanken op elkaar betreft tot een zinvol geheel. Dat is de basis van een levende compositie en een levende uitvoering van die compositie. Op basis van die werkwijze vindt het proces plaats om te komen tot een uitvoering. Dat houdt in dat een idee ontwikkeld wordt die leidend is voor de uitvoering. In die ontwikkeling van een idee is voor mij muziekwetenschappelijke kennis zeer relevant.

Het betrekken van klanken op elkaar in de achtergrond van het bewustzijn noem ik, aansluitend bij opvattingen rond 1800, 'ritmiseren'. De manier waarop ritmiseren zich uit, wijzigt in de loop der tijd. De verschijningsvorm van ritmiseren versteent. De uitvoering van een compositie boet daarmee in aan zeggingskracht. In zo'n situatie zal de uitvoerder indien hij met zo'n situatie ongelukkig is, in zichzelf op zoek dienen te gaan naar andere uitvoeringsprincipes om zo het musiceren levend te houden. Het proefschrift is op basis daarvan te beschouwen als een oproep tot verwildering van het musiceren. Verwilderend houdt in dat, analoog aan het verwilderen van natuurgebieden, spontane processen ruimte krijgen om zo weer tot een ecosysteem te komen.

Van Bachs Johannespassion bestaat geen eenduidige oorspronkelijke partituur. De stand van huidig onderzoek leert dat de Johannespassion vier varianten kent die onderling aanzienlijk verschillend zijn. Huidige uitvoeringen ontstaan veelal op basis van een aangepaste, geïdealiseerde versie. Met diverse 19de-eeuwse auteurs ben ik van mening dat de eenheid van de Johannespassion gevormd wordt door de recitatieven, koralen en koorcomposities. In mijn editie vormt deze eenheid het uitgangspunt. De aria's, momenten van reflectie over de verklankte gebeurtenissen in relatie tot de eigen persoon, zijn weggelaten. Deze momenten van reflectie hebben in een op esthetiek gerichte luister- en uitvoeringspraktijk, mede door de teksten, de neiging concertante composities te worden. Ze komen daardoor, op een enkele uitzondering na, zoals de aria Es ist vollbracht, min of meer los te staan van de doorgaande lijn. In plaats van de aria's zijn drie andere reflectiemomenten ingebouwd. In deze momenten is instrumentale muziek te plaatsen die de uitvoerenden passend vinden. Door deze doorsnijdingen is het mogelijk om de Johannespassion in een context te plaatsen waardoor de idee van de compositie geactualiseerd wordt.

Klaas Hoek, oktober 2022.

Arthur Bird - 10 Pieces for Harmonium op.37

De originele bladmuziek voor zuigwindharmonium, gereconstrueerde uitgave gecombineerd met Klavar, 68 pag. Exclusief verkrijgbaar bij Gerard Zwart voor € 17,50 incl. porto. Bestellen per mail naar gazwart@ziggo.nl met vermelding van uw adres. Toezending na voorafbetaling op rekening NL67 RABO 0308 3874 57

BEZOEK DE WEBSITE VAN DE HVN
www.harmoniumvereniging.nl
Lees informatie over de website op blz.9 van Gerard Zwart